"परभणी जिल्ह्यातील रेशीम शेतीचा स्थल-काल सापेक्ष भौगोलिक अभ्यास"

(2002-2017)

स्वामी रामानंद ŸÖß£Ö ´Ö¸ÖšüÖ›üÖ ×¾ÖªÖ¯ÖßšüÖ, नांदेड

सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखेŸÖß»Ö भूगोल ×¾ÖÂÖµÖ“µÖÖ ¯Öß‹“Ö. ›üß.

(×¾ÖªÖ¾ÖÖ“ÖÃ¯ÖŸÖß) ¯Ö¤ü¾Öß¿Ö¸üßŸÖÖ सादर करावयाचा प्रबंध आराखडा

संशोधक

प्रतिभा खंडेराव रुपनार

(एम.ए.एम.फिल. भूगोल)

मार्गदर्शक

›üÖ. †×³Ö•ÖßŸÖ ¸üÖ•Ö¯ÖÖ»Ö ²ÖÖ¤üÖ›üü

(‹´Ö.‹. ¯Öß‹“Ö.›üß.)

भूगोल विभाग प्रमुख

कै.व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव, लातूर

संशोधन केंद्र

महात्मा बसवेश्वर कॉलेज, लातूर ता.जि. लातूर

ऑगस्ट २०१७

१.१ प्रस्तावना :

"परभणी जिल्ह्यातील रेशीम शतीचा स्थल-काल सापेक्ष भौगोलिक अभ्यास" हा विषय भूगोलाचा असून तो कृषी भूगोलाशी निगडीत आहे. भूगोल हे अतिप्राचीन परंतू प्रगत व उपयोजित -ानशास्त्र आहे. कृषी भूगोल ही मानवी भूगोलाची स्वतंत्रपणे विकसीत –ÖÖ»Ö»ÖÜ एक शाखा आहे. काळानुरुप ज्या विविध शाखांचा स्वतंत्रपणे विकास –ÖÖ»ÖÖ त्यात कृषी भूगोल ही महत्त्वाची शाखा आहे. "कृष" म्हणजे नांगरणे या धातूपासून कृ्ÂÖÜ ÆÖ शब्द बनला आहे. जमीन नांगरुन तिच्या बी पेरणे आणि पेरलेल्या बियांची व त्यांच्या रोपांची काळजीवाहून त्याच्यापासून धान्य मिळवणे म्हणजे कृषी होय. कृषी भूगोल (Agriculture Geography) µÖÖ ¿Ö²¤Ö“Ö मूळ ग्रीक व लॅटीन भाषेत सापडते. "Geography" हा शब्द ग्रीक भाषेतील असून तो Geographia या शब्दापासून बनला आहे.

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. सद्या देशातील लोकसंख्या –ापाट्याने वाढत आहे. आणि शेती धारणा कमी होत आहे. अशा परिस्थितीत रेशीम शेती उद्योग हा आदर्श व्यवसाय शेतकऱ्यांना वरदान देणारा आहे. त्यामुळे परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होईल शिवाय दि¾ÖÃÖ ×¤¾ÖÃÖ ´ÖÖŠ-मोठ्या कंपन्या या व्यवसायात गुंतवणूक करत आहेत. त्यामुळे रोजगाराच्या नवीन संध्या उपलब्ध होणार आहेत. म्हणून रेशीम उद्योगास परभणी जिल्ह्यात चालणा देणे जरुरी आहे. तूती लागवड ¾Ö रेशीम अळ्यांचे संगोपन करुन कोष तयार होईपर्यंतची क्रिया शेतकी क्षेत्रात येते. एक एकर तूती लागवडीपासून २५ ते ३० हजार रुपयांचे कोषांचे उत्पादन मिळते. रेशीम शेती ह्या ¾µÖ¾ÖÃÖÖµÖÖŸÖ Ã¡ÖÜ, ¯ÖºÂÖ, ¾Öृध्द, अपंग यांना वर्षभर रोजगार मिळतो.

१.२ विषयाची निवड :

"परभणी जिल्ह्यातील रेशीम शेतीचा स्थल-काल सापेक्ष भौगोलिक अभ्यास" ÆÖ प्रबंध लिहिण्यासाठी मी परभणी जिल्ह्याची निवड केलेली आहे. कारण परभणी

जिल्ह्यामध्ये रेशीम उत्पादन हा व्यवसाय आघाडीवर आहे. आणि याचे जिल्ह्याच्या आर्थिक ‘Ö>Ö´ÖÖ>ÖŸÖ ´ÖÆŸवाचे स्थान आहे. या जिल्ह्यात रेशीम शेतीपासून मिळणारे उत्पन्न जास्त आहे. आपल्या देशातील एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ७५% लाकांचे जिवनमान शेतीवर अवलंबून असून शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. तथापी बहुतांश शेती ¯ÖÖ¾ÖÃÖÖ¾Öरच अवलंबून असल्याने तसेच निसर्गाच्या लहरीपणा व अनियमित पावसामुळे पारंपारिक पिक पध्दतीमध्ये फायदेशीर होत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शती व्यवसायात अपेक्षीत फायदा मिळत नाही. पारंपारिक पिकांसोबतच शेतीवर आधारीत जोडधंदा केल्यास मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक लाभ मिळू शकतो. या अनुषंगाने अभ्यास क्षेत्रातील शेतकरी शेतीशी निगडीत असलेल्या पशुपालन, कुक्कट पालन, मत्स्यशेती, दुग्धव्यवसाµÖ इत्यादी बरोबरच रेशीम उद्योग हा शेतकऱ्यांना अत्यंत फायदेशीर व नियमित उत्पन्न देणारा व्यवसाय आहे. अभ्यास क्षेत्रातील बराचसा भाग मागासलेला आहे. त्या भागाचा विकास करण्यासाठी ह्या विषयाची निवड के»ÖÖ †ÖÆ.

१.३ अभ्यास क्षेत्र :

परभणी जिल्हा महाराष्ट्र राज्यात पूर्वेस वसलेला आहे. परभणी जिल्हा १८^0 45' ŸÖ 20^0 ०१' ह्या उत्तर अक्षांशावर आणि ७६^0 13' ŸÖ 77^0 २६' पूर्व रेखांशावर या भौगोलिक पट्ट्यामध्ये वसलेला आहे. परभणी जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ६५११ चौरस कि.मी. आहे. या जिल्ह्याची समुद्रसपाटी पासून सर्वसाधारण उंची ४५७ मीटर आहे. परभणी जिल्ह्याच्या पूर्वेस नांदेड, पश्चिमेस जालना, दक्षिणेस बीड आणि लातूर तर उत्तरेस बुलढाणा आणि हिंगोली हे जिल्हे आहेत. या जिल्ह्यात परभणी, गंगाखेड, पाथरी, जिंतूर, पूर्णा, पालम, सेलू, मानवत व सोनपेठ ही नऊ तालुके आहेत. गोदावरी ही परभणी जिल्ह्यातील प्रमुख नदी आहे.

१.४ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

कोणत्याही -ानशाखेतील संशोधन असो त्या संशोधनाला उद्देश हा असतोच उद्देशाविना संशोधनाला अर्थ उरत नाही "परभणी जिल्ह्यातß»Ö ¸¿ÖßÖ´Ö ¿ÖÖŸÖß“ÖÖ Ã£Ö»Ö-क़ÖÖ»Ö सापेक्ष भौगोलिक अभ्यास" या विषयाची निवड करताना काही महत्त्वपूर्ण उद्देश खालील प्रमाणे †ÖÆêŸÖ.

1. ®¶ÉÒ¨É =i{ÉÉnxÉÉºÉÉ`Ò +ºÉhÉÉ®úÒ ¦ÉÉMÉÉ±ÉÒEò {ÉÊ®úÎºlÉiÉÒ +¦ªÉÉºÉhÉ
2. Eò¹ÉÒ =i{ÉÉnxÉÉ¨ÉiÉÉ ¶ÉÉvÉhÉ +ÉÊhÉiªÉÉSªÉÉiÉÒ±É Ê¦ÉzÉiÉÉ ´É iÉ¡òÉ´ÉiÉ VÉÉhÉxÉ PÉhÉ ´É +¦ªÉÉºÉhÉ.
3. +ÉÌlÉEò Ê´ÉEòÉºÉÉSÉÉ +¦ªÉÉºÉ Eò®úhÉ.
4. iÉiÉÒ =i{ÉÉnxÉ |ÉÊGòªÉSÉÉ +¦ªÉÉºÉ Eò®úhÉ.
5. VÉ±ÉËºÉSÉxÉÉSÉÉ +¦ªÉÉºÉ Eò®úhÉ.
6. ¨ÉÉMÉÉºÉ±É±ªÉÉ ¦ÉÉMÉÉSÉÉ +¦ªÉÉºÉ Eò®úhÉ.
7. {ÉÊbEò VÉÊ¨ÉxÉÒSªÉÉ Ê´ÉEòÉºÉÉ ºÉn¦ÉÉiÉ +¦ªÉÉºÉ Eò®úhÉ.
8. ¦ÉÊ´É¹ªÉEòÉ±ÉÒxÉ MÉ®úVÉÉ ÊxÉÎ¶SÉiÉ Eò°üxÉ ÊxÉªÉÉVÉxÉÉSÉÉ +¦ªÉÉºÉ Eò®úhÉ.
9. रेशीम उत्पादनात येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

१.५ गृहितके :

1. †³µÖÖÃÖ क्षेत्रामध्ये रेशीम उत्पादनासाठी असणारी भौगोलिक परिस्थिती व रेशीम उत्पादन सर्वत्र सारखे आढळत नाही त्यामध्ये असमानता आढळते.
2. शेतकऱ्यांनी आधुनिक तंत्र-ानाचा वापर वाढवल्याने काळानुरुप तूती उत्पादनात ¾ÖÖœ –ÖÖ»Ö»Öß †ÃÖÖ¾Öß.
3. पाणी टंचाई असलेल्या क्षेत्रात रेशीम शेती करणे फायदेशीर ठरु शकतो.
4. मागासलेल्या भागाचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी रेशीम शेती हा उत्तम पर्याय असू शकतो.

१.६ संशोधन पध्दŸÖß :

सदरील संशोधनात माहिती मिळविण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात येणार आहे. प्राथमिक स्वरूपाची माहिती मिळविण्यासाठी तालुका निहाय यादृच्छिक पध्दतीने गावांची निवड करून तेथील शेतकऱ्यांच्या मुलाखतीच्या माध्यमातुन शेतकऱ्यांशी चर्चा केली जाईल. व हा व्यवसाय करताना येणाऱ्या समस्या जाणून घेण्यात येणार आहेत.

दुय्यम स्वरूपाची माहिती प्राप्त करण्यासाठी विषयांशी संबंधीत संशोधन अहवाल, संशोधन पत्रिका, संदर्भ ग्रंथ, विविध कार्यालयातील अहवाल वृत्तपत्र व जनगणना अहवाल यांचा वापर करण्यात येणार आहे. तसेच जिल्हा परिषदेचा वार्षिक अहवाल सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा गॅ–नेटीअर व इंटरनेट या विविध सांकेतीक माहितीचा आधार घेतला जाणार आहे. या माहितीचे वर्गीकरण व तालिकाकरण करून सांख्यिकीय पध्दतीने पृथ्थ:करण करण्यात येईल. यासाठी काही सूत्रांचा वापर केला जाणार आहे. या मिळालेल्या माहितीच्या संख्येकीय विश्लेषणानुसार जी माहिती समोर आली आहे. त्याचे सादरीकरण आलेखाच्या व नकाशाच्या आधारे केले जाईल. भौगोलिक विश्लेषण करण्यासाठी खालील सूत्रांचा वापर करण्यात येईल.

1. पीक प्रारूप $CP = \frac{Ca}{N} x 100$
2. पीकाचे केंद्रीकरण निश्चित करण्यासाठी भाटिया यांच्या Location Quotient Method चा वापर केला जाईल.

$$\text{Index For determining Concentration of Crop 'a'} = \frac{\text{Area of corp 'a' in the Component areal unit}}{\text{Area of all Crops in the Component areal unit}} \div \frac{\text{Area of crop 'a' in the entire region}}{\text{Area of all Crops in the entire region}}$$

3. क¾ÖÂÖÖ“Ö प्रमाण $= \frac{\text{कोषावरणाचे वजन}}{\text{पूर्णकोषाचे वजन}} \text{ x } 100$

१.७ साहित्याचे पुनरावलोकन :

1. **जगन्नाथ शिंदे :** यांनी रेशीम उद्योग या पुस्तकामध्ये रेशीम उद्योगासाठी आवश्यक असणारे घटक तसेच नैसर्गिक पर्यावरण सभोवतालची परिस्थिती, हवामान आणि मृदा इत्यादी घटकांचा त्या प्रदेशातील भूमी ¾ÖÖ¯Ö¸Ö¾Ö¸ ¾Ö ŸÖÖŸÖß“µÖÖ पिकांवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करुन सामान्य भूमी ¾ÖÖ¯Ö¸Ö“ÖÖ संदर्भ स्पष्ट केला आहे.

2. **डॉ. अधिकराव जाधव :** यांचे 'सेरीकल्चर ॲण्ड पेस्ट मॅनजमेंट' हे पुस्तक प्रसिध्द आहे. डॉ. अधिकराव जाधव यांनी औरंगाबाद येथे विकसित केलेल्या कमी खर्चातील रेशीम तंत्र-ज्ञान, फांदी पध्दत, रेशीम आळ्या संगोपण, जोड ओळ तूती लागवड पध्दतीची राज्य व देश पातळीवर नोंद घेण्यात आलेली †ÖÆê.

3. **›Ö. ‹»Ö.²Öß. ú»Ö¡Öß :** यांनी रेशीम शेती तंत्र आणि मंत्र हे पुस्तक प्रसिध्द ú»Ö आहे. कलंत्री यांनी या पुस्तकामध्ये अंडीपुंज्य निर्मिती व त्याचे व्यवस्थापण तसेच अंडीपुंज संगोपन करताना येणाऱ्या अडचणी व त्यावरील उपाय योजना सांगितलेल्या आहेत. तसेच सर्वाधीक कोष उत्पादनासाठी नवीन तंत्र-ज्ञानाचा वापर कसा करावा याबद्दल माहिती सांगितलेली आहे.

4. **डॉ. कमलाकर कृष्ण क्षीरसागर :** यांनी भारतातील रेशीम अळ्यांच्µÖÖ •ÖÖŸÖß उपजातीच्या, जीवशास्त्रीय अभ्यास करुन नवीन किफायतशीर रेशीम अळ्यांच्या जातीची निर्मिती त्यांचे पालन तंत्र रेशीम निर्मिती संबंधी प्रशिक्षणासाठी अनेक पाठ्यपुस्तकांचे लेखन केलेले आहे.

१.८ प्रकरण मांडणी :

प्रकरण पहिले : अभ्यास विषयाची ओळख

1.1 प्रस्तावना

1.2 कृषी आणि कृषी भूगोलाचा अर्थ

1.3 रेशीमचा प्राचीन इतिहास

1.4 ¸¿ÖÖß´Ö ¿ÖÝÖß“Ö Ã¾Öºþ¯Ö

1.5 भारतातील रेशीम उत्पादनाचा विकास

1.6 ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖÝÖß»Ö ¸ेशीम उत्पादनाचा विकास

1.7 मराठवाड्यातील रेशीम उत्पादनाचा विकास

1.8 अभ्यास क्षेत्रातील रेशीम उत्पादनाचा विकास

1.9 अभ्यास क्षेत्राची निवड

1.10 संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

1.11 गृहितके

1.12 संशोधन पध्दती

1.13 प्रकरण योजना

प्रकरण दुसरे : साहित्याचे पुनरावलोकन

प्रकरण तिसरे : अ³यास क्षेत्राची भौगोलिक माहिती

3.1 प्रस्तावना

3.2 अभ्यास क्षेत्राची ऐतिहासिक पार्श्वभुमी

3.3 स्थान व विस्तार

3.4 प्राकृतिक रचना

3.5 जलप्रणाली

3.6 हवामान

3.7 ´Ö¤Ö

3.8 पीकरचना

3.9 उद्योगधं¤

3.10 लोकसंख्या

3.11 वाहतूक व दळणवळण

3.12 जलसिंचन

3.13 ²ÖÖ•ÖÖ¸¯ÖšÖ

प्रकरण चौथे : अभ्यास क्षेत्रातील तूती उत¯ÖÖदन

4.1 प्रस्तावना

4.2 तूती लागवडीसाठी आवश्यक भौगोलिक परिस्थिती

4.3 ŸÖÖŸÖß“µÖÖ ×¾Ö×¾Ö¬Ö •ÖÖŸÖß

4.4 ŸÖÖŸी लागवडीच्या पध्दती

4.5 तूतीच्या पीकावरील विविध रोग आणि त्याचे व्यवस्थापन

4.6 अभ्यास क्षेत्रातील तूती लागवडी खालील क्षेत्र व पीक प्रारुप

4.7 तूती पीकाचे केंद्रीकरण किंवा घनता

प्रकरण पाचवे : अंडीपुंज निर्मिती व रेशीम अळ्यांचे संगोपण

5.1 प्रस्तावना

5.2 रेशीम आळ्यांचे जीवनचक्र, शरीररचना व जाती

5.3 रेशीम आळ्यांच्या संगोपणासाठी लागणारे आवश्यक घटक

5.4 रेशीम आळ्यांचे संगोपण

5.5 रेशीम आळ्यांवर येणारे विविध रोग आणि त्यांचे व्यवस्थापण

5.6 अंडीपुंज उबवण करण्याच्या पध्दती

5.7 अभ्यास क्षेत्रातील प्रत्यक्ष अंडीपुंज वाटप

प्रकरण सहावे : रेशीम कोष उत्पादन

6.1 प्रस्तावना

6.2 कöÖÂÖ बांधणीच्या पध्दती

6.3 विविध जातीच्या रेशीम आळ्यांचे कोष व गुणधर्म

6.4 यशस्वी कोष उत्पादनासाठी घ्यावयाची दक्षता

6.5 अभ्यास क्षेत्रातील कोष उत्पादन

प्रकरण सातवे : नमुना सर्वेक्षण

परभणी जिल्ह्यातील रेशीम शेतीचा सूक्ष्म अभ्यास करण्यासाठी पाणी उपलब्धता या निकषानुसार तालुकानिहाय यादृच्छिक पध्दतीने दोन गावांची निवड केली जाईल व निवडलेल्या गावातील रेशीम शेतीचा सखोल अभ्यास केला जाईल. शेती“µÖÖ ÃÖ´ÖÃµÖÖ जाणून घेण्यासाठी प्रश्नावली तयार करुन शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या जातील.

प्रकरण आठवे : निष्कर्ष, समस्या, उपाय योजना व शिफारस

संदर्भ ग्रंथ :

1) Dr. H. Yanagawa (2000) : Sericulture Technology Silkworm Rearing

2) Dr. H. Yanagawa (2003) : Silkworm breed & seed Crop Rearing Technology

3) F.A.O.: Manual of Sericulture-1(1993) : Mulberry Cultivation, OX ford & I.B.H. Publishing Company Ltd, New Delhi.

4) Ganga. S. & Sulochana Chetty J. (1991) : An introduction to sericulture, Ox ford & IBH Publishing company New Delhi.

5) Venkata Narasia B.P. (1992) : Sericulture in India, Ashish Publishing House New Delhi.

6) Venkata Narasia B.P. (1993) : Sericulture Society & Economy, Himalayan Publishing House Bombay.

7) Lakshmanan S. (1997) : Advance in Mulberry Sericulture V.G. Pub. Bangalore, pp 505-513

8) Kumaresan P. (1999) : Risk on input of Sericulture 1997, Vol 38 (2) pp 145-148.

9) अनिस अहमद (२००७-08) :ॲग्रोवन कृषी दैनिक रेशीम उद्योग विविध लेख

10) डॉ. ए.डी. जाधव (२००७ नोव्हेंबर) : अन्नदाता रेशीम उद्योग विशेषांक

संशोधक

प्रतिभा खंडेराव रूपनार

(एम.ए.एम.फिल, भूगोल)

मार्गदर्शक

›Ö. †x³Ö•ÖßÝÖ ¸Ö•Ö¯ÖÖ»Ö ²ÖÖ¤Ö›

(‹´Ö.‹.¯Öß‹“Ö.›ß.)

भूगोल विभाग प्रमुख

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय,

बाभळगाव, लातूर

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

संशोधक

प्रतिभा खंडेराव रुपनार

(‹´Ö.‹.‹´Ö.x±Ö»Ö. भूगोल)

मो.नं. 8600277872, 9518354114

‡-´Öê»Ö -pratibharupnar1983@gmail.com

कॅटॅगिरी - भज(क) NT2

मार्गदर्शक

›Ö. †×³Ö•ÖßŸÖ ¸Ö•Ö¯ÖÖ»Ö ²ÖÖ¤Ö›Ö

(‹´Ö.‹. ¯Öß‹“Ö.›ß.)

मो.नं. 9960632500

‡-´Öê»Ö - abhijeet.badade@gmail.com

विषय : भूगोल

संशोधन विषयाचे शिर्षक : "परभणी जिल्ह्यातील रेशीम ¿ÖêŸÖß“Öê ÃÖ£Ö»Ö-काल सापेक्ष भौगोलिक †³µÖÖÃÖ"

संशोधन केंद्र

महात्मा बसवेश्वर कॉलेज, लातूर ता.जि. लातूर

ऑगस्ट २०१७